

Dr France Černe: Tržište i cijene

»Informator«, Zagreb, 1966, str. 247

Željko Jakšić

Problematika tržišta i cijena, kao strategijskih kategorija svake robne proizvodnje, pa i socijalističke, predstavlja jedno od najkontroverznijih područja političke ekonomije i ekonomske politike socijalističkih država. Teoretska i praktična diskusija počela je već s prvim koracima socijalistički organizirane ekonomije a nije se završila ni do danas. Dapače, možemo reći da se diskusija posljednjih godina vrlo živo vodila, ali pored sve njene dugotrajnosti i neposredne aktualnosti kroz čitav protekli period tek sada se raščičavaju neka ključna pitanja (robnost socijalističke proizvodnje, djelovanje i oblik djelovanja zakona vrijednosti, odnos planiranja i tržišta i slično).

Nasuprot tome građanska se empirija i teorija vrlo mnogo bavila ovom problematikom i daleko je otišla u istraživanju tržišnih pojava, primjenjujući pri tome brojna i po svom karakteru različita sredstva i metode. Posljednjih godina pojavio se i kod nas izvjestan broj knjiga, pa čak i nekoliko novih ekonomskih disciplina (Istraživanje tržišta, Analiza tržišta i cijena) koje tretiraju i istražuju tržišne pojave i odnose.

Knjigu dra Černea »Tržište i cijene«¹⁾ karakterizira nastojanje da se problematika obradi kompleksno, s aspekta različitih ekonomskih disciplina (političke ekonomije, ekonomike i ekonomske politike Jugoslavije, ekonomike poduzeća, istraživanja tržišta, pa čak i matematskih metoda), pri čemu, kako to i sam pisac navodi, »prevladava ponekad teoretski, a ponekad nacionalno-ekonomski aspekt«. Pisac navodi da je obaveza socijalističkih ekonomista da radničkoj klasi kao glavnom političkom i ekonomskom subjektu »koji mora da što je više moguće naučno organizira proizvodnju, izrade što bolje teoretske osnove za organiziranje tržišnog mehanizma u uvjetima društvene svojine i radničkog upravljanja« (str. 5).

Knjiga je podijeljena u dva dijela. Prvi dio sadrži osnove teoretske postavke o socijalističkom tržištu i pojedinim elementima analize i tržišta (osam glava), dok drugi dio predstavlja kritički pregled teorije tržišta i cijena u građanskoj i marksističkoj ekonomskoj teoriji (pet glava).

U prvoj glavi »Osnovne karakteristike robnog odnosno tržišnog oblika socijalističke privrede« definira se robna privreda kao privreda u kojoj se raspodjela proizvoda provodi putem razmjene, a robna proizvodnja sistematizira u tri tipa: 1) centralizirani (planski) sistem, 2) tržišno-konkurentski sistem i 3) mješoviti sistem. Pisac ističe da je tržišni sistem privređivanja normalan za određeni historijski period i do određene mjere, dok proizvođači, težeći da maksimiraju dohodak, moraju povećati opseg i kvalitet proizvodnje i ekonomizirati sredstvima za proizvodnju i radom radnika ali privredne akcije bazirane na privatnim interesima i odlukama moraju neminovno dovesti do zastoja i cikličkog privrednog razvitka. Po-

1) Ova knjiga je prerađeno, upotpunjeno i prošireno izdanje knjige F. Černea: Uvod v analizo trga i cen, Zoločba obzorja Maribor, 1961.

stojanje robno-novčanih odnosa ili čak tržišno-konkurentskih oblika privredivanja u prelaznom periodu uvjetovano je relativno nisko razvijenim proizvodnim snagama i na njima zasnovanoj društvenoj podjeli rada, pri čemu će tržišna privreda biti razvijenija tamo gdje je proces proizvodnje manje materijalno i subjektivno podruštvljen. Planski mehanizam treba da zamijeni tržišni mehanizam u onim funkcijama, gdje je ovaj zakazao već u kapitalizmu, a naročito na području proširene reprodukcije, preraspodjele dohotka, društvenog standarda i djelomično u vanjskoj trgovini.

U glavi drugoj — »Struktura i organizacija tržišta« definira se tržišna struktura kao ukupnost elemenata koji određuju fizionomiju tržišta, a zavisi od a) odnosa vlasništva- b) stepena koncentracije proizvođača i kupca, c) o tipu robe, stepenu homogenosti ili diferenciranosti robe, d) uvjetima uklapanja u granu mogućnosti proizvodnje novih tipova proizvoda itd. (str. 20). Monopolistički stadij karakterizira liberalistička, a monopolistički monopolistička tržišna struktura. Tržišna struktura u socijalističkoj privredi je više ili manje bliska monopolističkoj tržišnoj strukturi, ako u nekim zemljama uopće i postoji. Tržišni subjekti su nosioci različitih interesa na tržištu, koji su kao značajni partneri parcijalno ili u cjelini uključeni u tržišne odnose ili transakcije (proizvodna i distribuciona poduzeća, radnici kao vlasnici radne snage, potrošači, vlasnici nekretnine i pokretnina te banke).

Na osnovu različitih društveno-ekonomskih osobina razlikuju se tržišta na a) neograničeno konkurentsko tržište, b) potpuno monopolističko tržište i c) ograničeno, bilo od oligopola, bilo od države. Poglavlje se završava kratkim razmatranjem trgovina kao organizaciono-pravnog oblika robnog prometa i odnosa poduzeća i tržišta.

U glavi trećoj — »Teorija raspodjele i preraspodjele kao polazna tačka analize tržišta i cijena« razmatrana je problematika pravilne raspodjele i rasporeda (alokacije) proizvodnih sredstava u razne oblasti, grane i među pojedina poduzeća. U privredi robno-novčanog oblika to se ostvaruje preko tržišta, mehanizma zakona vrijednosti, seobom proizvodnih faktora (kapitala i rada) u one oblasti i grane koje donose veći dohodak. Prikazujući problematiku realizacije društvenog bruto-proizvoda, pisac postavlja pitanje »tko i kako raspodjeljuje ukupnu proizvodnju, tj. društveni proizvod«. Odgovarajući na pitanje, iznosi »ako imamo društveni sistem s privatnom svojinom nad proizvodnim sredstvima, onda će glavni nosioci raspodjele proizvoda biti privatni vlasnici proizvodnih sredstava; ako imamo socijalistički sistem s društvenom svojinom nad proizvodnim sredstvima, onda će, logički, djelilac društvenog bruto-proizvoda biti šire društvo« (str. 30). Poblize razlažući što to znači »šire društvo«, pisac objašnjava »da je čovjek u socijalizmu individualno i društveno biće s individualnim i društvenim interesima i zato će logički 1. svaki član društva kao pojedinac biti i djelilac društvenog bruto-proizvoda i 2. djelioци će biti i udruženi članovi povezani u uže i šire zajednice« (str. 30). Međutim nama se postavlja pitanje: u kojem društvu čovjek nije »individualno i društveno biće s individualnim i društvenim interesima«, pa bi prema tome logičke posljedice iz ove teorije važile za sva društva, a ne samo za socijalizam. Ako su u kapitalizmu glavni nosioci podjele proizvoda privatni vlasnici sredstva za proizvodnju, što je onda s radničkom klasom koja je »glavni politički i ekonomski subjekt« (str. 5) u socijalizmu? Kakvu ona ima ulogu u raspodjeli?

Tretirajući problematiku privredne ravnoteže, koja ima društveno-ekonomski i materijalno-vrijednosni aspekt, pisac ističe da će ona postojati u slučaju pravilne raspodjele društvenog bruto proizvoda, jer će onda ukupna proizvodnja biti jednaka društvenim potrebama ili čitava vrijednost proizvedene robe bit će jednaka raspoloživom novcu za kupovanje. Prema tome, polaznu tačku u analizi organizacije i strukture tržišta i formiranju cijena predstavlja analiza podjele društvenog bruto-proizvoda. Nadovezujući se na to, pisac daje shemu uvjeta opće privredne ravnoteže, kao i shemu podjele društvenog proizvoda prema našoj planskoj metodologiji. Slijedi analiza najvažnije proporcije u raspodjeli društvenog bruto-proizvoda, analiza

raspodjele nacionalnog dohotka na potrošnju i akumulaciju, te na jednom vrlo pojednostavljenom primjeru prikaz izračunavanja ravnotežne cijene kao rezultata privredne ravnoteže.

U glavi četvrtoj — »Teorija potrošnje i potražnje« prelaže se na razmatranja općih nacionalno-privrednih osnova, na analizu pojedinih sastavnih dijelova tržišta. U prvom dijelu ove glave teoretski se tretira problematika potreba i njihovog utjecaja na formiranje potražnje i potrošnje pojedinih proizvoda, definira se individualna potražnja (naturalna i novčana) i ukratko utvrđuju determinante potražnje i kupovanja. Nakon kratkog izlaganja o tabelarnom i grafičkom predočavanju potražnje, pisac obrađuje elastičnost potražnje, posebno problem elastičnosti potražnje u odnosu na cijenu, elastičnost potražnje u odnosu na dohodak potrošača i determinante elastičnosti potražnje. Poslije razmatranja specifičnih problema potražnje kod konkurentskih i komplementarnih roba, te potražnje za dugotrajnom i kratkotrajnom robom, iznose se neke osobitosti kod potražnje za proizvodnim sredstvima. Završna izlaganja obuhvaćaju popis elemenata (ukupno 16) koji su potrebni prilikom analize potrošnje i potražnje, te iznošenje nekih rezultata do kojih se došlo u istraživanju problema vezanih za potrošnju i potražnju kod nas.

U glavi petoj — »Teorija ponude i proizvodnje« nakon definiranja pojma ponude i nabiranja njenih različitih vrsta, pisac uvodi u analizu skale ponude i skale prodaje i utvrđuje faktore koji utječu na individualnu skalu ponude, npr. ukupna potražnja za robom, preferencije potrošača, cijene konkurenata i drugo. Istražujući međusobne odnose promjena u cijeni i dohotku i ponude proizvoda, određuje se pojam elastičnosti ponude i analizira utjecaj raznih faktora o kojima ona ovisi. Centralno mjesto u ovoj glavi zauzima razmatranje teorije troškova. Nakon određivanja pojma troškova pisac analizira strukturu cijene koštanja u našim uvjetima, u kojoj pored uobičajenih elemenata navodi i »cijenu« individualnog rada u obliku kalkuliranih osobnih dohodaka, kao i takozvane opće i specijalne troškove razvoja. Nakon iznošenja u teoriji uobičajene podjele troškova, prelaže se na analizu osobina pojedinih vrsta troškova, a u završnim izlaganjima iznose se specifičnosti u ponudi nekih vrsta roba (potrošna dobra, industrijski i poljoprivredni proizvodi).

U glavi šestoj — »Formiranje cijena na tržištu« analizira se formiranje tržišne cijene na osnovu djelovanja zakona ponude i potražnje, da bi se kasnije uvelo u analizu djelovanje države ili društva. Poslije definiranja cijena i nabiranja njenih različitih vrsta pisac ističe da se u cijenama izražavaju mnogi društveno-ekonomski odnosi, među ostalim: »1. U strukturi cijena vidi se osnovni proizvodni (klasni) odnos, u obliku odnosa dobitka i najamnine unutar cijene — u kapitalizmu; a u prelaznom periodu, u obliku odnosa između društvene akumulacije, dohotka i zarade radnika«. Bilo bi interesantno da je pisac, kada je već spomenuo osnovni proizvodni (klasni) odnos, pokušao da utvrdi tko su subjekti toga osnovnog klasnog odnosa u socijalizmu, koje su to društvene grupe (klase) koje stoje iza »društvene akumulacije, dohotka poduzeća i zarade radnika«. Dalje pisac razmatra utjecaj zakona ponude i potražnje na formiranje cijena i problematiku djelovanja zakona ponude i potražnje u prelaznom periodu. Slijedi analiza međusobnog odnosa promjena u ponudi i potražnji i cijena pojedinih roba, te analiza međusobne ovisnosti i solidarnosti cijena u okviru narodne privrede kao jedinstvenog saveza tržišta.

Pisac posebno obrađuje formiranje cijena na potpuno konkurentskom tržištu i formiranje cijena na ograničeno konkurentskom tržištu, detaljnije analizirajući njegove pojedine oblike i društveno-ekonomske posljedice monopolskih ograničenja konkurencije. Poslije iznošenja problematike utjecaja novca na opći nivo cijena istražuje se međusobni odnos zakona ponude i potražnje i zakona vrijednosti. Pisac ističe: »Kratkoročno su ponuda i potražnja na izgled ravnopravni, pa čak s primatom potražnje u formiranju cijena. A u daljem razdoblju ipak ponuda, odnosno proizvodnja, postavlja okvire odnosno granice potrošnji i određuje samu visinu potrošnje, kako

raspoloživom količinom proizvoda, tako i veličinom dohotka«. I dalje, da je zakon vrijednosti »stvarno zakon ponude i potražnje na duže razdoblje i na višem nivou apstrakcije, kad se društvene potrebe ukazuju kao strukturalno date i postaju odlučujući uvjeti za formiranje cijena, uvjeti proizvodnje robe«. Iznoseći problematiku odnosa tržišne cijene i normalne ekonomske cijene, pisac zaključuje da »je u socijalizmu normalna ekonomska cijena najprije rezultat znanstvene kalkulacije (planiranja) općeekonomske razvoja, a zatim u svojem ostvarivanju i rezultat stihijskog djelovanja zakona vrijednosti« (str. 121).

Uvodna razmatranja sedme glave — »Društvena politika cijena« sadrže kratak prikaz stavova ekonomskih teoretičara o problematici cijena i nužnosti državne intervencije u liberalnoj i monopolističkoj fazi kapitalizma i prelaznom periodu. Državnu intervenciju u kapitalizmu treba »smatrati i početnom formom nužne društvene koordinacije u uvjetima kada proizvodne snage visoko prerastu krajnje atomističku privatno konkurentsku strukturu proizvodnje«. Poslije razmatranja nužnosti društvene intervencije u oblasti formiranja cijena kod nas, pisac razmatra mehanizam reguliranja cijena i analizira direktne i indirektno oblike državne intervencije, kao i karakteristike našeg današnjeg tržišnog režima i režima cijena. Instrumentima društvene politike cijena vrši se utjecaj na formiranje kako općeg nivoa i međusobnog odnosa cijena tako i na cijene pojedinačnih proizvoda, te se sprovodi specifična politika cijena za različite vrste proizvoda i usluga. Poslije prikaza organa i organizacije koji se bave analizom i reguliranjem tržišta i cijena u zapadnim zemljama, pisac daje i svoj prijedlog o organizaciji ove službe kod nas.

U osmoj glavi — »Tržište, cijena i poduzeće« iznosi se problematika tržišne politike poduzeća. Dok je nekada cijena bila odlučujuća za tržišnu orijentaciju poduzeća, danas je ona samo jedan od analitičkih pokazatelja. Analiza tržišta postala je mnogo kompleksnija, pa čak u neku ruku pretpostavlja »rasčlanjivanje cjelokupnog ekonomskog zbivanja«, te se od ovih stavova polazi i prilikom utvrđivanja sadržaja analize tržišta, koja obuhvaća opću analizu tržišta s analizom ukupne potražnje, analizu konkretnog tržišta i potražnju na tom tržištu, kao i cijelu strukturu ponude robe i uvjeta pojedinih konkurentnih ponuđača. Iako je kalkulacija cijena sastavni dio »poduzetničkih odluka radnog kolektiva«, pisac ističe da »formiranje cijena nije više privatna stvar poduzeća«, već je korigirana, kako od strane kupaca tako i od strane organa društva. Polaznu tačku u kalkulaciji cijena predstavljaju troškovi. Pisac iznosi šest različitih kriterija za formiranje visine prodajne cijene i svoj prijedlog, kao i pet praktičnih metoda te svoj prijedlog specifične metode određivanja cijena u našim uvjetima.

U posebnom dodatku poslije prvog dijela knjige ukratko su prikazana neka elementarna statistička pomagala i metode koje se upotrebljavaju prilikom analize tržišta i cijena.

U prvoj glavi drugog dijela — »Teorija izbora potrošnje, potražnje i ravnoteže potrošnog domaćinstva« iznose se stavovi građanske ekonomske teorije o potrošnji i potražnji. Po prikazu klasične marginalne teorije izbora potrošnje iznose se i neke kritičke primjedbe o ovoj teoriji odnosno teoriji subjektivne vrijednosti. Sastavni dio marginalističke teorije cijena čini i teorija indiferencije, bazirana na idejama opće zamjenjivosti potrošnih dobara i ravnoteži potrošnog domaćinstva. Poslije prikaza i nekih drugih varijanti teorija izbora potrošnje, poglavlje završava kritičkim primjedbama uz ovu teoriju.

U drugoj glavi drugog dijela — »Teorija produktivnosti, troškova i ravnoteže poduzeća« izlaže se marginalna teorija troškova i daje jedan vrlo instruktivan sumaran pregled definicija proizvodnje, troškova, dohotka i profita, kao i njihova tabelarna i grafička ilustracija. Poslije analize ponašanja prosječnih i graničnih troškova u kraćem i dužem periodu, iznosi se problematika optimalne kombinacije faktora proizvodnje u neomarginalnoj teoriji. Nastojeći optimalizirati odlučivanje o upotrebi proizvodnih faktora, građanska ekonomska teorija koristi se i raznim matematskim metodama.

među kojima posebno mjesto zauzima linearno programiranje. Navodeći nekoliko problema koji se mogu uspješno riješiti ovom metodom, pisac ilustrativno navodi i rješava jedan jednostavan proizvodni problem.

U glavi trećoj drugog dijela — »Građanska i Marxova teorija formiranja cijena (posebni problemi)« poslije kraćeg prikaza nekih marginalističkih stavova o formiranju cijena prelazi se na izlaganje teorija formiranja cijena u potpunoj konkurenciji. Detaljnije se izlaže problematika cijena s vremenskog aspekta (trenutna, normalna kratkoročna i normalna dugoročna cijena), kao i stavovi statičke i dinamičke teorije. Dopunjujući izlaganje o formiranju cijena u nepotpunoj konkurenciji, pisac iznosi kriterije za formiranje cijena. Dok će kod robe koja se ne može reproducirati (npr. prirodni monopol) to biti cijena koja omogućuje najveći čisti dohodak, dotle će za robu koja se može proizvodnjom povećati, iako u ograničenim razmjerima, to biti cijena koja omogućuje najveći čisti profit. Pošto je analizirao problematiku Marxove transformacije vrijednosti u cijenu, pisac pokušava da izvrši komparaciju nekih Marxovih robnih kategorija s odgovarajućim kategorijama građanske ekonomske teorije. Ističe da i pored suprotnih polaznih stavova u pozitivnoj analizi mehanizma tržišta, razlike ipak nisu tako velike da neke komparacije ne bi bile moguće. Tako su npr. Marxove kategorije cijena proizvodnje i tržišta vrijednosti ekvivalentne kategorijama dugoročne normalne cijene i kratkoročne normalne cijene građanske ekonomske teorije potpune konkurencije. Upoređujući funkcioniranje tržišnog mehanizma u Marxovoj analizi i analizi građanske ekonomske teorije, pisac ističe da se za postojanje slobode konkurencije unutar grana i među granama navode slični uvjeti. Sličnost također postoji i u tumačenju postizanja parcijalne i totalne ravnoteže. Poglavlje se završava prikazom stavova kvantitativne i psihološke teorije novca, te švedske i »Keynesove škole« o ulozi novca u formiranju cijena.

Glava četvrta drugog dijela — »Kraći historijski pregled teorije cijena u građanskoj ekonomskoj teoriji« počinje prikazom teorije cijena domonopolističkog stadija kapitalizma, koje su bazirane s jedne strane na jednoj teoriji vrijednosti i troškova (klasična škola građanske političke ekonomije) i s druge strane na subjektivističkoj teoriji vrijednosti (utilitaristička teorija). Slijedi izlaganje o teoriji cijena monopolističkog stadija i državnog kapitalizma. Ističući da se u građanskoj ekonomskoj teoriji interes ekonomista za marginalističku teoriju počeo hladiti, ali da je nitko potpuno ne odbacuje, pisac navodi neke kritičke primjedbe marginalnog tumačenja formiranja cijena.

U glavi petoj drugog dijela — »Tržište i cijene u ekonomskoj literaturi socijalizma« iznose se četiri karakteristične razvojne faze u sovjetskoj ekonomskoj teoriji o problemima robne proizvodnje vrijednosti i cijena, kratak pregled stavova o formiranju cijena u Poljskoj i DR Njemačkoj. Kod nas su koncem administrativnog perioda, radovima B. Kidriča i njegovom teorijom o trostrukim cijenama, formirani teoretski osnovi novog privrednog sistema i socijalističke robne proizvodnje. Pisac daje kratki pregled današnjeg stanja ekonomske teorije o formiranju cijena i iznosi četiri postojeće teorije o normalnoj cijeni. Poglavlje, a i knjiga, završava kratkim pregledom teorija o formiranju cijena u literaturi o socijalizmu na Zapadu.

Na kraju knjige nalazi se stvarni registar pojmova, dok je izostao uobičajeni popis literature, iako je vidljivo da je pisac koristio i konzultirao vrlo širok krug autora. Propust je tim veći ako se ima u vidu da je ovo prva knjiga kod nas koja sistematski tretira problematiku tržišta i cijena, kao i da je veći dio knjige namijenjen čitaocima koji tek ulaze u ovu kompliciranu problematiku.

Koristeći se dostignućima građanske ekonomske teorije, autor je dao solidan pozitivistički prikaz problematike tržišta i cijena ali nije zaboravio ni na dublju analizu pojava i odnosa, pa često ukazuje i na prikrivenu sadržinu koja stoji iza površinskih kretanja i odnosa na tržištu. Knjiga će moći poslužiti i kao vrlo koristan priručnik prilikom rješavanja praktičnih problema a predstavlja znatan i koristan doprinos našoj ekonomskoj nauci.